

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 81'1

С. Л. Попов

ІСТОРІЯ МОВОЗНАВСТВА В КОГНІТИВНО-ЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Статтю присвячено розгляду історії мовознавства з позицій когнітивно-еволюційної теорії мови. Причина розгляду цієї історії в руслі такої пояснювальної теорії полягає в тому, що лінгвістичні вчення часто виглядають односторонніми або навіть такими, що впадають у крайнощі. Наведено основні положення когнітивно-еволюційної теорії мови. Кожен з напрямів мовознавства оцінено з позиції якості сприйняття мовознавчих завдань його представниками. У підсумку всі розглянуті таким чином напрями мовознавства вибудовано в порядку зростання від більшої перцептивної поверхневості (і навіть у певних випадках перцептивної синкретичності) та меншої перцептивної альтернативності до більшої перцептивної альтернативності та меншої перцептивної поверхневості в їхніх представників.

Ключові слова: історія мовознавства, мовознавчі напрями, когнітивно-еволюційна теорія мови, сприйняття, логіка.

Popov, S. The History of Linguistics in a Cognitive-Evolutionary Light.

The present article is dedicated to discussing the history of linguistics from the point of view of the cognitive-evolutionary theory of language. The reason for examining this history in the spirit of such explanatory theory is that linguistic doctrines often appear one-sided or even fall to extremes, and the cognitive-evolutionary theory of language can explain such scientific difficulties. The central tenets of the cognitive-evolutionary theory of language are listed: the quality of language depends on the quality of thinking, and the quality of thinking, in turn, depends on the quality of perception, the cognitive function of which is categorisation; the quality of perception has three degrees: strictly right-hemisphere syncretic perception, superficial perception, and strictly left-hemisphere alternative perception. Each linguistic school is evaluated based on the quality with which its representatives perceive linguistic challenges. Finally, all linguistic schools evaluated in this way are placed in ascending order from greater perceptual superficiality (and in some cases even perceptual syncretism) and lesser perceptual alternativity to greater perceptual alternativity and lesser perceptual superficiality exhibited by their members. The linguistic schools that have been evaluated can be divided into five categories: 1) schools, the representatives of which demonstrate a significant dominance of perceptual superficiality

(and in some cases even perceptual syncretism) over perceptual alternativity 2) schools, the representatives of which demonstrate a slight dominance of perceptual superficiality over perceptual alternativity 3) schools, the representatives of which demonstrate approximately equal volumes of perceptual superficiality and perceptual alternativity 4) schools, the representatives of which demonstrate a slight dominance of perceptual alternativity over perceptual superficiality 5) schools, the representatives of which demonstrate a significant dominance of perceptual alternativity over perceptual superficiality. It is concluded that the degree of perceptual alternativity or superficiality exhibited by representatives of a particular linguistic school is reliably connected neither to the time the school was created nor to the place of its emergence, which proves not only the random nature of superficial perception and its prevalence among any scholars, including linguists, but also the view of science, in this case linguistics, as the site of a constant cognitive struggle with superficial perception, a battle that evolves knowledge.

Keywords: *the history of linguistics, linguistic schools, cognitive-evolutionary theory of language, perception, logic.*

Історія мовознавства, від самого її початку до сучасності, нерідко виглядає як історія однобокостей і навіть впадінь у крайнощі. Нам не довелося зустріти будь-яких пояснень причин таких історичномовознавчих особливостей, однак таких пояснень, як відомо, потребує когнітивний принцип уваги до причин будь-яких явищ. За цим принципом запитання на кшталт «чому?» все частіше приходять на зміну структуралістським запитанням на кшталт «як?», але не заміщуючи, а комплементарно доповнюючи їх. Вважаємо доречним метонімічно розповсюдити цей принцип з мови на мовознавство, а чому ми так вважаємо – буде зрозуміло нижче.

Метою цієї статті є когнітивно-еволюційне висвітлення історії мовознавства. На наше переконання, певною мірою пояснити причини однобокостей і крайнощів в історії мовознавства може когнітивно-еволюційна теорія мови, яку ми розробили й застосовуємо вже більше десяти років і яка має суто пояснювальний характер (Попов, 2023а). Ця теорія обґрунтована насамперед для пояснення причин мовних явищ, але призначена й для пояснення явищ культури як усього того, що створено людством, на відміну від того, що створено природою. Когнітивно-еволюційна теорія мови здатна пояснити, чому різними є мови та загалом культури. Будь-яка наука, зокрема мовознавство, теж є частиною людської культури – ось чому можливе запропоноване нами в попередньому абзаці метонімічне розповсюдження.

1. Когнітивно-еволюційна теорія мови: основні положення

Когнітивно-еволюційна теорія мови виходить з положення про те, що якість мови залежить від якості мислення, а остання, зі свого боку, залежить від якості сприйняття, когнітивною функцією якого є категоризація (Попов, 2023а: 127-131).

Якість сприйняття має три ступені: суто правопівкульове синкретичне сприйняття, поверхнєве сприйняття та суто лівопівкульове альтернативне сприйняття.

Синкретичне (гештальтне) сприйняття – це правопівкульове невідокремлення себе та будь-чого від оточуючого живого та неживого світу. Найчастіше воно спостерігається в первісних і давніх цивілізованих людей і будь-яких малих дітей (Попов, 2023а: 131-132). Ясно, що такий ступінь сприйняття жодним чином не корелює з наукою: за перцептивного синкретизму наука неможлива.

Альтернативне сприйняття – це перцептивна норма. Нормальною вважається категоризація в результаті обрання ознаки, за якою така категоризація здійснюється, з усіх наявних альтернатив (Попов, 2023а: 136-137). Але до такого нормативного ступеня сприйняття людство в онтогенезі та філогенезі доходить не одразу.

Перший і третій ступені сприйняття, синкретизм і альтернативність, відомі психологам здавна. Прояви поверхневого сприйняття в когнітивній психології описано, але поняття поверхневого сприйняття як середнього ступеня між синкретизмом і альтернативністю запроваджується саме в когнітивно-еволюційній теорії мови.

Поверхневим ми називаємо сприйняття, за якого категоризація відбувається за ознакою, випадково найбільш помітною серед інших через близьку розташованість, найбільший розмір, найбільшу гучність тощо. Випадки такого сприйняття в шимпанзе, малих дітей, давніх і первісних дорослих – див. в Попов, 2023а: 132-134. У XVII столітті логіки Пор-Рояля Антуан Арно та П'єр Ніколь по суті дали визначення поверхневого сприйняття, хоча ще й не могли, за відсутності науки психології, вважати його психологічним терміном: «...ми рідко розглядаємо речі у всіх їхніх подробицях; ми судимо про них за найсильнішим своїм враженням і сприймаємо лише те, що нас більше вражає. <...> Дуже властива людям помилка – поверхнево судити про вчинки та наміри інших, і роблять її тільки через неправильний висновок, коли, не маючи ясного уявлення про всі причини, здатні викликати деяку дію, цю дію відносять лише до якоїсь однієї причини,

хоч воно може бути викликане й іншими причинами» (Arnould, 1662: 5-22). У мові поверхнєве сприйняття є найнагляднішим у царині синтаксичного узгодження з однорідними членами речення, наприклад, *мій татусь і матуся; Туди ходив начальник і його заступник*, але під сучасну пору такі приклади спостерігаються вже не так часто, як раніше. Проте в цілому поверхнєве сприйняття є достатньо розповсюдженим у людства й сьогодні: будь-які сучасні людські помилки є наслідками саме поверхнєвого сприйняття, а не синкретичного чи альтернативного, тому що саме поверхнєве сприйняття обумовлює неправильну категоризацію пізнаваного, коли автоматично працюючий у ладі мислення – логіці — силізм отримує помилкову посилку.

Особливо показовим, метафоричним прикладом поверхнєвого сприйняття, що дуже слушно підходить для реалізації мети цієї статті, є відома притча про сліпих мудреців і слона: шість таких мудреців вирішили дізнатися, що таке слон. Вони, розуміючи, що не можуть його побачити, вирішили пізнати його навіпамаки. «Слон – це колона», – сказав перший мудрець, який помацав слонову ногу. «Слон – це мотузка», – сказав другий, який схопив його за хвіст. «Це товста гілка дерева», – сказав третій, коли провів рукою по хоботу. «Він схожий на велике опахало», – сказав четвертий, який взяв тварину за вухо. «Слон – це велика бочка», – сказав п'ятий, помацавши живіт слона. «Він більше схожий на курільну трубку», – сказав шостий, провівши рукою по бивню.

Ясно, що в цій притчі для нас *слон* – приблизна метафора мови, а *сліпі мудреці* – приблизна метафора мовознавчих напрямів. Розглянемо ці напрями в когнітивно-еволюційному висвітленні, що певною мірою дозволить зрозуміти якість логіки мовознавчих теорій. Оскільки ми не ставимо перед собою завдання вишукування в мовознавчих напрямках раніше не помічених нюансів, тобто абстрактно враховуємо лише найзагальніші риси найвідоміших напрямів, у якості матеріалу дослідження використовуємо певний матеріал розділу «Історія мовознавства» відомого підручника із загального мовознавства Михайла Петровича Кочергана¹ (Кочерган, 2010: 22-167).

¹ Ми не розглядаємо наявні в цьому підручнику в якості напрямів частини «Українське мовознавство XI – XVIII ст.», «Казанська лінгвістична школа. І. О. Бодуен де Куртене» та «Мовознавство в СРСР» як визначені напрями за ознакою «насамперед країна, територія», а не за ознакою «насамперед видатні наукові досягнення» та частини «Функціональна лінгвістика», «Лінгвістика тексту» та «Комунікативна лінгвістика» як такі, аспектний науковий статус яких за рівнем мовознавчої значущості не відповідає всеохоплюючому статусу інших, сучасних їм напрямів, тобто напрямів структуралізму та когнітивної лінгвістики.

2. Історія лінгвістичної думки до XIX ст. у когнітивно-еволюційному висвітленні

2.1. Давньоіндійське мовознавство. Попри всі перцептивно альтернативні заслуги цього найдавнішого напрямку мовознавства перед світовою лінгвістичною спільнотою, яка, на жаль, ознайомила з його досягненнями лише у XIX столітті, ми маємо визнати, що його виникнення стало прямим наслідком потреби в зберіганні недоторканості божественних Вед. Те, що виникнення цього напрямку було обумовлене саме такою потребою, а не будь-якою іншою, є свідченням поверхневого сприйняття підстави для його виникнення. І це можна вважати єдиним недоліком цього революційного для свого часу напрямку мовознавства.

2.2. Давньокитайське мовознавство. Тлумачення незрозумілих слів у давніх текстах і подальша зосередженість цього напрямку мовознавства лише на каталогізації ієрогліфів свідчать про його виникнення за потребою, що була обумовлена таким технічним недоліком китайської мови, як ієрогліфічна писемність. Без такої проієрогліфічної роботи ускладнювалася б писемна комунікація. Безумовно, це поверхневе сприйняття, але навіть не напряму таких досліджень, а різновиду писемності.

Китайські мовознавчі праці про нібито існування зв'язку між словом і властивостями позначуваного ним предмета чи явища призвели до виникнення псевдонаукової «теорії виправлення імен», тобто вибору імені, що б відповідало позначуваному. Це був наслідок синкретичного сприйняття слова й позначуваного ним предмета або імені та людини, яка його має, коли назва не відокремлюється від предмета, а ім'я не відокремлюється від людини. Це, як добре відомо, достатньо розповсюджений у давньому світі синкретичний недолік, який спостерігається в Біблії, в ісландських сагах, гомерівському епосі та навіть у славетного Аристотеля. Псевдонауковість таких переконань є зайвим підтвердженням несумісності перцептивного синкретизму з наукою.

Після пізньої появи китайської фонетики відбувся поділ основної одиниці китайської мови – складу (цзи) — на тон, ініціаль і фіналь. Це було поверхневе сприйняття можливостей розвитку мовознавчих студій, оскільки інші можливості, насамперед опису звуків (фонем) і граматики принаймні на рівні вельми важливого для китайської

мови синтаксису (важливого тому, що словозміна та афіксація в цій мові відсутні), не були китайськими мовознавцями сприйняті аж до зустрічі з європейськими лінгвістичними традиціями наприкінці XIX століття.

2.3. Давньогрецьке мовознавство в когнітивно-еволюційному висвітленні

2.3.1. Давньогрецьке мовознавство філософського періоду.

У цей період давньогрецьке мовознавство існувало як частина філософії, а в заочній, різночасовій дискусії Геракліт і Демокріт, за посередницької участі Платона й пізніше стоїків, обговорювали те саме питання, що було неправильно розв'язано давньокитайськими мовознавцями, а саме про відношення слова до позначуваного ним об'єкта. При цьому відбувалася боротьба синкретичного сприйняття Геракліта, який виступав у цьому питанні мимовільним одним думцем давніх китайців, та альтернативного сприйняття Демокріта, який доводив, що імена предметам люди дають на свій розсуд, і вельми слушно цю думку доводив п'ятьма пунктами емпірично верифікованих мовних доказів. Стоїки теж розділилися в цьому питанні на два відповідні табори, а Платон вирішив залишитися в цьому питанні нейтральним (тут дуже показово, що в давньокитайському мовознавстві таких пізнавальних суперечок не спостерігалось). Що стосується мовознавчих здобутків Аристотеля, то окрім того, що він демонстрував згаданий вище синкретизм сприйняття слів та їхніх назв, саме він був першим в історії мовознавства вченим, який започаткував мовознавчий логіцизм, що проіснував до XIX століття. Попри всі свої заслуги перед наукою в цілому, ототожнення мови та логіки Аристотель продемонстрував поверхнєве сприйняття, бо звернув увагу в мові лише на те, що збігається з логічними поняттями, а те, що не збігається, не сприйняв.

2.3.2. Давньогрецьке мовознавство олександрійського періоду.

У цей період мовознавці виявляли суто альтернативне сприйняття: мовознавство відокремилось від філософії, тобто стало її альтернативою, відбувалися філологічна інтерпретація різних творів давньогрецьких класиків та нормування койне, було створено класифікацію частин мови, започатковано дослідження на рівнях фонетики, морфології та синтаксису. Звісно, можна було б дорікнути олександрійським мовознавцям за поверхнєве сприйняття можливостей розвитку

генеративізму чи когнітивної лінгвістики, але для тих часів такі докори були б морально недоречними.

2.4. Давньоримське мовознавство. Давньоримські мовознавці, спираючись на давньогрецькі мовознавчі дослідження, що є проявом поверхневого сприйняття (не створення свого напрямку, а користування готовим чужим – це суттєвий недолік розвитку), займалися нормуванням латини, у якій артикль, що є в грецькій мові, відсутній, тому вони його з частин мови латини виключили. За тим самим принципом вони зафіксували новий відмінок – аблатив, притаманний латині, а не грецькій мові. А от числівники вони поділили на кількісні й порядкові, що було певним проявом альтернативного сприйняття. Вивчаючи ораторське мистецтво, яке мало велике значення в давньоримській культурі, римські мовознавці започаткували дослідження стилістики на всіх мовних рівнях. Те, що створення стилістики було обумовлене саме ораторською потребою, а не будь-якою іншою, наприклад потребою в дослідженні розвинутої художньої літератури, є свідченням поверхневого сприйняття підстави для її створення. І це є свідченням того, що ораторське мистецтво було для давніх римлян набагато важливіше художньої літератури. Але саме по собі виокремлення нового мовного рівня є певним проявом перцептивної альтернативності.

2.5. Давньоарабське мовознавство. Цей напрям мовознавства має багато спільного з мовознавством давньоримським: так само, як давньоримські мовознавці спиралися на давньогрецькі напрацювання, давньоарабські мовознавці спиралися на давньогрецькі й давньоіндійські напрацювання (тож давньоарабські мовознавці отримали багатшу мовознавчу базу, ніж давньоримські); так само, як давньоримські мовознавці займалися нормуванням рідної латини, давньоарабські мовознавці займалися нормуванням арабської мови; так само, як давньоримські мовознавці зафіксували притаманний латині яблатив, арабські мовознавці зафіксували притаманну семіто-хамітським мовам внутрішню флексію. І між ними є ще один збіг: давні римляни, відчуючи потребу дослідити закономірності важливого для них ораторського мистецтва, відкрили напрям стилістики, у той час як давні араби за тією ж формулою, відчуючи потребу в більш глибокому дослідженні арабської мови, яку вони розповсюджували разом з ісламізацією серед етносів халіфату, створили вельми для

свого часу розвинену, в одному словнику до сотні томів, лексикографію тлумачних словників арабської мови. Те, що виникнення саме такої лексикографії було обумовлене саме потребою в більш глибокому дослідженню рідної арабської мови, а не будь-якою іншою, наприклад потребою створення перекладних словників (адже мову реальних або потенційних ворогів прийнято вивчати), є свідченням поверхневого сприйняття підстави для виникнення лексикографії: у ті часи саме рідна мова, у тому числі як мова Корану, була важливіша за всі інші. Але певний розвиток лексикографії як складника мовознавства можна визнати певним проявом перцептивної альтернативності.

2.6. Європейське мовознавство епох Середньовіччя та Відродження в когнітивно-еволюційному висвітленні

2.6.1. Європейське мовознавство епохи Середньовіччя. З VI по XII століття європейські мовознавці демонструють виключно поверхневе сприйняття можливостей розвитку мовознавства, підтримуючи лінгвістичний логіцизм Аристотеля, засвоюючи латинську спадщину й навіть застосовуючи латинську граматику для тлумачення іншомовних явищ.

З XIII століття, тобто в передренесансний період, європейські мовознавці починають виявляти перцептивну альтернативність, детальніше розглядаючи граматику. Зокрема, певним перцептивно-альтернативним проривом у цей період слід вважати виникнення логіко-граматичної школи «модистів», основою якої стало достатньо загальне розмежування в мові трьох компонентів: речі, поняття та слова, – яким відповідали три категорії модусів: існування, поняття й позначення.

2.6.2. Європейське мовознавство епохи Відродження. У XV-XVI ст., тобто в епоху Ренесансу з її культом Людини та Прекрасного, а також з її географічними відкриттями, які самі по собі не могли не сприяти розвитку альтернативності сприйняття, мовознавці демонструють більшу перцептивну альтернативність: їх цікавлять культурні й наукові пошуки давніх греків, давньогрецька мова, згодом давньоєврейська мова як початкова мова Біблії, інші національні мови, що сприяло розвитку перекладу та лексикографії багатомовних словників. Втім важливо розуміти, що перцептивно альтернативні географічні й разом з ними мовно-культурні відкриття були обумовлені лише однією потребою: пошуком шляху до дешевих прянощів,

і це було сприйняття поверхнєве. Так поверхнєвість сприйняття цієї потреби обумовила альтернативність сприйняття мов і культур. Перцептивно альтернативна ідея множинності мов не могла не обумовити появу перцептивно альтернативної ідеї можливості їхнього зіставного вивчення, яка викликала перцептивно альтернативну ідею універсальної граматики й навіть загалом ідею всесвітньої мови. Поява таких ідей доводить, що неможливість вільної комунікації між носіями різних мов сприймалася в той час як вельми суттєва проблема.

У XVII столітті й почалися пошуки універсальних властивостей мови, що вилилося в створення філософських концепцій Френсіса Бекона, Рене Декарта й Готфріда-Вільгельма Лейбніца, що стали не найбільш переконливими, але все ж таки альтернативами розв'язання цього складного питання. З'явилася й альтернатива індукції та дедукції в дослідженнях, у тому числі мовознавчих, взірцем для свого часу яких стала Граматика Пор-Рояля Антуана Арно та Клода Лансло. Сама по собі ця граматика, безумовно, є революційною альтернативою всім попереднім граматикам: її автори вперше розглядають мову як знакову систему, вперше оголошують про існування універсальних правил функціонування граматичних структур різних мов, вперше розрізняють формальну та семантичну структури речення, вперше пропонують розрізнення глибинних і поверхнєвих структур і навіть вперше звертають увагу на синонімію мовних виразів (до цього лінгвісти повернулися лише в другій половині XX століття, тож не дивно, що Ноам Хомський вважав Декарта та граматистів Пор-Рояля безпосередніми попередниками свого генеративізму). Але, із сучасної точки зору, поверхнєвість сприйняття в Арно та Лансло проявилася в тому, що вони залишалися в межах започаткованого ще Аристотелем лінгвістичного логіцизму та спиралися на філософію лише Декарта, хоча Бекон і Лейбніц теж мали слушні мовознавчі ідеї.

3. Історія лінгвістичної думки XIX та XX століть у когнітивно-еволюційному висвітленні

3.1. Порівняльно-історичне мовознавство романтичного періоду. Для мовознавців XIX століття ідея порівняння мов була не нова. Ба більше, у цей час вже існували уявлення про спорідненість германських, романських, слов'янських, семітських, уральських

та алтайських мов (як можна бачити із сучасної точки зору, то були спорідненості на рівнях як сімей, так і груп). І тільки з відкриттям санскриту, який спочатку поверхнево вважали найдавнішою писемною, або, як Фрідріх Шлегель, взагалі найдавнішою індоєвропейською мовою (один із основоположників порівняльно-історичного мовознавства Расмусен Раск поверхнево, але за одному йому відомою ознакою вважав, що всі індоєвропейські мови походять від мертвої та незафіксованої фракійської мови), прийнято говорити про зародження порівняльно-історичного мовознавства. Відкриття санскриту, як відомо, обумовило визначення індоєвропейської мовної сім'ї, на вивченні якої початково й зосередилися порівняльно-історичні студії. Те, що зосередилися тільки на ній, є проявом поверхневого сприйняття (своя сім'я ближче). Але всередині цієї сім'ї, безумовно, у мовознавців панувало сприйняття альтернативне. Утім порівняльно-історичне мовознавство не обійшлося без прояву ще одного поверхневого сприйняття: маємо на увазі такий принцип цього мовознавства, як дослідження лише споріднених мов (наприклад, за цим принципом баскська та угорські мови не враховувалися при порівняльно-історичних дослідженнях індоєвропейської мовної сім'ї, хоча певний взаємний вплив цих мов із сусідніми індоєвропейськими й відбувався), що й спонукало згодом – як виправлення цього недоліку – виникнення зіставного (контрастивного) мовознавства. Крім того, проявом більш узагальненого, але все одно поверхневого сприйняття можна вважати зануреність порівняльно-історичного мовознавства в старовину з повним ігноруванням ще в той час дослідженого сучасного стану мов.

Вважається, що під могутнім впливом порівняльно-історичного мовознавства сформувалася й така могутня, головним чином мовознавча, постать, як Вільгельм фон Гумбольдт. Величезні та різноманітні досягнення цього вченого підтверджують його перцептивну альтернативність, але, як це часто трапляється з великими людьми, є й два прояви поверхневості його сприйняття: це його переконаність у тому, що кожна мова у своєму розвитку одна за одною обов'язково проходить етапи кореневості, аглютинативності, інкорпоративності та флективності, і в тому, що мова самостійно, без участі її носія, творить думку, що за великої авторитетності Вільгельма фон Гумбольдта

мало неабиякі наслідки для подальшого розвитку загального мовознавства (детальніше про це – див. Попов, 2023б).

3.1.2. Порівняльно-історичне мовознавство натуралістичного періоду. Саме виникнення лінгвістичного натуралізму, який ототожнив розвиток мови з розвитком якоїсь біологічної сутності, що народжується, зростає, дорослішає, старіє та врешті-решт помирає, слід визнати наслідком поверхневого сприйняття того, що в той час – своєю неабиякою помітністю – дуже сильно приваблювало все прогресивне людство; це бурхливий розвиток природничих наук, зокрема еволюційна теорія Дарвіна. Напрацювання цього періоду, які можуть бути охарактеризовані як обумовлені альтернативним сприйняттям, зводяться лише до того, що залишилось від цього періоду у спадок мовознавству: певні принципи порівняльно-історичного дослідження, концепція родовідного дерева, робочі прийоми реконструкції праформ, зокрема позначення незасвідчених реконструйованих форм зірочкою (*).

3.1.3. Порівняльно-історичне мовознавство молодогораматичного періоду. Само по собі прагнення молодогораматиків зробити порівняльно-історичний метод якомога науково чіткішим було обумовлено сприйняттям потреби в кращій для цього методу альтернативі. Але практична реалізація цього прагнення каузувала збідніння цього методу через поверхневе сприйняття молодогораматиками об'єктів своїх досліджень. На такому сприйнятті ґрунтуються такі їхні переконання, як визнання потреби в індукції без дедукції, визнання необхідності дослідження насамперед фонетики, визнання лише асистемності мови, визнання суто індивідуального, а не колективного психологізму, визнання непотрібності дослідження питань походження мови, стадіальності мовного розвитку, мовних універсалій, типологічної класифікації мов, реконструкцій прамови й будь-яких винятків з мовних законів. Вважається, що молодогораматиками довели порівняльно-історичний метод до логічної досконалості, а етимологічні дослідження підняли до рівня точної науки. У цих окремих аспектах варто визнати альтернативне сприйняття можливостей такого покращення, але треба пам'ятати, що воно відбулося завдяки свідомому ігноруванню багатьох інших аспектів, які теж потребували своєчасного дослідження.

3.2. Психологічний напрям у мовознавстві². Сама по собі поява цього напрямку була абсолютно новим явищем у мовознавстві й тому є свідченням перцептивної альтернативності його творців. Про неї ж свідчить і велика кількість їхніх напрацювань. Але поверхневність сприйняття вони продемонстрували, коли, протестуючи проти багатовікового засилля лінгвістичного логіцизму, перебільшено відмовили мові в будь-якій логічності, ігноруючи цей аспект мови в подальшому. Це був яскравий приклад обумовленого перцептивною поверхневністю впадіння в крайність, такого самого за силою категоричності, як і в логіцизму. Наш представник психологічного напрямку, видатний лінгвіст Олександр Опанасович Потебня, який подарував мовознавству цілу низку перцептивно альтернативних ідей, виявив своє поверхнєве сприйняття лексичної семантики, заперечуючи існування лексичної полісемії.

3.3. Школа «слів і речей». Представники цієї школи зробили в мовознавстві багато такого, що свідчить про переважну альтернативність їхнього сприйняття своїх завдань: виправили перелічені нами в пункті 3.1.3 недоліки молодогограматичних настанов, у тому числі першими в історії мовознавства звернули увагу на семантику мовних одиниць. Недоліком представників Школи «слів і речей» було поверхнєве сприйняття ними потреби в мовних законах й абсолютизація схрещення мов як єдиної причини їхніх змін.

3.4. Школа естетичного ідеалізму. Представники цієї школи продемонстрували ще одне, цього разу вельми суттєве, впадіння в крайність, що було обумовлено поверхневим сприйняттям лише однієї функції мови – естетичної – та ігноруванням інших її функцій, що призвело до гіпертрофії естетичної функції як єдиної мовної, до гіпертрофії мови, що була ототожнена з мистецтвом, до гіпертрофії стилістики, що була проголошена тотожною всьому мовознавству, і до відповідної гіпертрофії історії мовознавства, що була проголошена

² Усупереч підручнику М. П. Кочергана (Кочерган, 2010: 56) ми показуємо цей напрям таким, що не належить до порівняльно-історичного мовознавства, бо, по-перше, психологічний напрям не показано Михайлом Петровичем у переліку етапів такого мовознавства: це етапи романтичний, натуралістичний і молодогограматичний (Кочерган, 2010: 63), по-друге, принципи психологічного напрямку не корелюють з принципами порівняльно-історичного мовознавства, бо виникли насамперед як протест проти багатовікового засилля логіцизму, через що ми вважаємо, що на сторінці 56 підручника М. П. Кочергана має місце прикра, але випадкова авторська помилка.

історією мистецтва. Вважається, що цей напрям «поставив перед мовознавством нові завдання: лінгвістичне вивчення стилістики, дослідження співвідношення мови письменників і загальнонародної мови та зв'язку історії культури з розвитком мови» (Кочерган, 2010: 75). Але здається, це відносно невелика перцептивно альтернативна перевага цього напрямку на тлі запропонованих ним гіпертрофій.

3.5. Неолінгвістика. Представники цього еkleктичного за своєю сутністю напрямку, як і представники Школи «слів і речей», продемонстрували альтернативне сприйняття, коли усували недоліки молодогограматичного напрямку, а також продемонстрували певну перцептивну альтернативність тим, що внесли вагомий внесок у розвиток етимології. Обумовленими поверхневостю сприйняття можна вважати їхні надмірне захоплення екстралінгвальними фактами, недооцінку системно-структурних властивостей мови та розуміння мови суто як абстракції, бо реальністю вони вважали мову окремої людини (до появи в мовознавстві понять мови та мовлення ще залишався час).

3.6. Соціологічний напрям і лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра. Як і у випадку з лінгвістичним психологізмом, сама по собі поява й цього напрямку, який насамперед протиставляли зануреному в старовину порівняльно-історичному мовознавству, була абсолютно новим явищем у мовознавстві й тому може вважатися свідченням перцептивної альтернативності його творців, і насамперед Фердинанда де Соссюра, який чітко розрізнив поняття мови й мовлення (які не зовсім чітко розрізнялися Гумбольдтом і Бодуеном де Куртене), наголосив на системному вивченні мови, зокрема виокремивши парадигматичні та синтагматичні відношення як основу мовної системності та вперше піднявши на один рівень із діахронією синхронію. Переконливою перцептивною альтернативністю виглядають і три течії мовознавства, які виникли на основі вчення Фердинанда де Соссюра: Женевська школа його учнів Альбера Сеше та Шарля Баллі, соціологічна течія Антуана Мейє та Жоржа Вандрієса й обумовлена ідеєю системності мови течія структуралізму, яка незабаром стала відповідним мовознавчим напрямом. Поверхневостю сприйняття Фердинанд де Соссюр продемонстрував, коли поряд з термінами *langue* 'мова' й *parole* 'мовлення' показав логічно зайве поняття *langage* 'лінгвальна діяльність', що згодом не було підтримане

його послідовниками (поняття мови й мовлення, як відомо, корелюють з поняттями парадигматики та синтагматики й метафори та метонімії, відображаючи таким чином структуру людського мислення, чого Соссюр ще не усвідомлював), а також коли впав у крайність, заявивши (на тлі системності синхронії) про хаотичність діакронії, з чого випливала відсутність необхідності її вивчення.

3.7. Структуралізм у когнітивно-еволюційному висвітленні

Поява структуралізму, завданням якого вперше в історії мовознавства стало дослідження мовної системи, є беззаперечним свідченням альтернативності сприйняття в його представників. Суто формально у структуралістів у цілому можна зафіксувати поверхневості сприйняття в тому, що вони не виявили уваги до когнітивної сторони мови, але цілком ясно, що через великий обсяг структуралістської роботи в них на це просто не вистачало сил і часу.

3.7.1. Празька школа структуралізму. Так, Празька школа структуралізму перцептивно альтернативно здійснила величезні дослідження мовної системності, але через брак сил і часу здебільшого на фонологічному рівні мови.

3.7.2. Копенгагенський структуралізм. Незважаючи на новітню альтернативність побудов цього напрямку, що стали небаченим лінгвістичним досягненням, його тяжіння до абстрактності, що не давала можливості досліджувати реальні мови, можна пояснити поверхневим сприйняттям завдань мовознавства.

3.7.3. Дескриптивізм. Американські структуралісти, або дескриптивісти, продемонстрували певну альтернативність сприйняття, розвинувши методіку лінгвістичних досліджень, активно застосовуючи математичні методи, але поверхневості сприйняття вони показали, звузивши лінгвістичну проблематику: запропоновані ними прийоми сегментації та дистрибуції були корисні лише на певних етапах фонологічного й морфологічного аналізу, спостерігалися спрощене розуміння мови, суттєве перебільшення значення дистрибутивного аспекту мови, неувага до соціально-історичних умов функціонування мов і до людського чинника.

3.8. Генеративізм у когнітивно-еволюційному висвітленні. Творець цього напрямку Ноам Хомський продемонстрував багато прикладів альтернативного сприйняття завдань мовознавства: він повернув мовознавство до антропоцентричності, посилив його

зв'язок із психологією, мову стали вивчати з погляду не слухача, а мовця, увага дослідників була перенесена з фонології та морфології на синтаксис і семантику, а також на комунікативний аспект мови (замість проблеми «Як влаштована мова?» була поставлена проблема «Як функціонує мова?»). Випадки поверхневості сприйняття в цього лінгвіста зводяться до таких: першоплановість синтаксису, у тому числі переконаність в існуванні вроджених синтаксичних структур, недооцінка прагматичних факторів, невелика здатність для опису мов різної структури.

3.9. Неогумбольдтіанство в когнітивно-еволюційному висвітленні. Представники європейського неогумбольдтіанства та американського неогумбольдтіанства продемонстрували те ж саме поверхнєве сприйняття у вигляді логічної помилки «підміна поняття», що й Гумбольдт, виставляючи мову структурою, що творить світ, тобто самостійно мислячою та діючою істотою. Але представники американського неогумбольдтіанства, а саме Едвард Сепір і Бенджамін Лі Уорф, просунулись у цьому далі, висловивши засновані на цьому ж перцептивно поверхневому переконанні про самостійність мови положення, які згодом стали відомі як гіпотеза лінгвальної відносності, або гіпотеза Сепіра – Уорфа, у якій неможливо погодитись з тим, що мова впливає на мислення від самого початку її існування, коли в ній тільки починають з'являтися перші слова.

3.10. Когнітивна лінгвістика в когнітивно-еволюційному висвітленні. Поява когнітивної лінгвістики на доповнення до структуралізму, який у багатьох конкретних мовознавствах вже себе вичерпав, безумовно, є перцептивною альтернативою останньому та всім його попередникам, бо предмет когнітивної лінгвістики – зв'язок мовних і когнітивних структур – відкриває вельми багато альтернатив його дослідження. Але, можливо тому, що це напрям, що тільки затверджується, когнітивна лінгвістика поки що вичерпала далеко не всі можливості дослідження свого предмета, через що проявів поверхневого сприйняття в ній не бракує. Це і поняттєва підміна предмета дослідження, яку можна бачити у визначенні когнітивної лінгвістики в підручнику М. П. Кочергана, де він пише, що когнітивна лінгвістика «когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища» (Кочерган, 2010: 147). Це вельми розповсюджена серед когнітивних лінгвістів підміна поняття, бо за своїм

науковим статусом будь-який мовознавчий напрям має досліджувати мовні структури, а не якісь інші, у тому числі когнітивні. Перцептивною поверхневістю пояснюється й односторонність більшості когнітивно-лінгвістичних досліджень. Так, дуже відоме когнітивне дослідження Джорджем Лакоффом й Марком Джонсоном метафор є дослідженням тільки одного складника пари «метафора – метонімія», поняттєвої пари, що корелює з такими парами понять, як «парадигматика – синтагматика» та «мова – мовлення», і нам важко зрозуміти, як можна цю кореляцію не враховувати. Перцептивно поверхневою односторонністю виглядає і масова зосередженість лінгвістів-когнітивістів лише на дослідженні концептів, і те, що саме поняття концепту досі не має єдиного в мовознавстві тлумачення, не заважає їм такі дослідження проводити.

Висновки

Когнітивно-еволюційне висвітлення історії мовознавства дозволяє зробити загальний висновок про те, що майже всі напрями мовознавства демонструють як альтернативне, так і поверхнєве сприйняття в їхніх представників. Позаяк співвідношення альтернативного та поверхнєвого сприйняття в розглянутих випадках є кількісно різним, підсумуємо його, розташувавши мовознавчі напрямки приблизно градаційно в порядку зростання від більшої перцептивної поверхнєвості (і навіть у певних випадках перцептивної синкретичності) та меншої перцептивної альтернативності до більшої перцептивної альтернативності та меншої перцептивної поверхнєвості в їхніх представників.

Напрями із суттєвим перебільшенням перцептивної поверхнєвості (і навіть у певних випадках перцептивної синкретичності) над перцептивною альтернативністю в їхніх представників: Давньокитайське мовознавство; Давньогрецьке мовознавство філософського періоду, Європейське мовознавство епохи Середньовіччя, Порівняльно-історичне мовознавство натуралістичного періоду, Школа естетичного ідеалізму, Неогумбольдтіанство.

Напрями з незначним перебільшенням перцептивної поверхнєвості над перцептивною альтернативністю в їхніх представників: Давньоримське мовознавство; Давньоарабське мовознавство, Порівняльно-історичне мовознавство молодогограматичного періоду.

Напрями з приблизно рівною кількістю перцептивної поверхневості та перцептивної альтернативності в їхніх представників: Порівняльно-історичне мовознавство романтичного періоду, Психологічний напрям у мовознавстві, Неолінгвістика, Копенгагенський структуралізм, Дескриптивізм.

Напрями з незначним перебільшенням перцептивної альтернативності над перцептивною поверхневістю в їхніх представників: Європейське мовознавство епохи Відродження, Когнітивна лінгвістика.

Напрями із суттєвим перебільшенням перцептивної альтернативності над перцептивною поверхневістю у їхніх представників: Давньоіндійське мовознавство, Школа «слів і речей», Соціологічний напрям і лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра, Празька школа структуралізму, Генеративізм.

Як можна бачити, ступінь перцептивної альтернативності або поверхневості в представників того чи того мовознавчого напрямку не має сталої залежності ані від часу створення напрямку, ані від місця його походження. Так, досягнення давньогрецьких мовознавців олександрійського періоду наче можна вважати еволюційним продовженням у часі розпочатого їхніми попередниками філософського періоду, але давньоримські мовознавці, які були найближчими до давньогрецьких колег і в просторі, і в часі, такої еволюції не демонструють. Давньоіндійські лінгвістичні дослідження першої половини IV – другої половини III ст. до н. е. неочікувано мають рівень європейських структуралістських досліджень XX століття, та саме у XX столітті несподівано маємо псевдонаукову теорію Марра, на псевдодоведення якої не один рік працювали майже всі мовознавці радянської доби. Це ще раз доводить як випадковість і розповсюдженість поверхневого сприйняття у будь-яких науковців, із мовознавцями включно, так і розуміння науки, у нашому випадку – мовознавства, як арени постійної когнітивної боротьби з поверхневим сприйняттям, боротьби, яка, власне, й еволюціонує наукове, зокрема мовознавче, пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Кочерган**, М. П. (2010). *Загальне мовознавство*: підручник. 3-тє вид. Київ: ВЦ «Академія» (Серія «Альма-матер»).
2. **Попов**, С. Л. (2023а). Когнітивно-еволюційна теорія мови: обґрунтування. *Cognition, communication, discourse*, 26, 123–139. <http://doi.org/10.26565/2218-2926-2023-26-07>
3. **Попов**, С. Л. (2023б). Про підміну поняття в філософськомовних переконаннях Вільгельма фон Гумбольдта та її вплив

на сучасне мовознавство. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*, 93, 75–78. <http://doi.org/10.26565/2227-1864-2023-93-11>. 4. **Arnauld, A., & Nicole, P.** (1662). *La logique ou l'art de penser: Contenant, outre les règles communes, plusieurs observations nouvelles, propres à former le jugement*. Paris: Chez Charles Savreux.

REFERENCES

1. **Kocherhan, M. P.** (2010). *Zahalne movoznavstvo [General Linguistics]*: pidruchnyk. 3-tie vyd. Kyiv: VTs «Akademiia» (Serii «Alma-mater») [in Ukrainian].
2. **Popov, S. L.** (2023a). Kohnityvno-evoliutsiina teoriia movy: obgruntuvannia [Cognitive-Evolutionary Theory of Language: Justification]. *Cognition, communication, discourse*, 26, 123–139. <http://doi.org/10.26565/2218-2926-2023-26-07> [in Ukrainian].
3. **Popov, S. L.** (2023b). Pro pidminu poniattia v filosofskomovnykh perekonanniakh Vilhelma fon Humboldta ta yii vplyv na suchasne movoznavstvo [About Concept Substitution in the Philosophical and Linguistic Beliefs of Wilhelm von Humboldt and its Influence on Modern Linguistics]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Filolohiia»*, 93, 75–78. <http://doi.org/10.26565/2227-1864-2023-93-11> [in Ukrainian].
4. **Arnauld, A., & Nicole, P.** (1662). *La logique ou l'art de penser: Contenant, outre les règles communes, plusieurs observations nouvelles, propres à former le jugement* [Logic or the Art of Thinking: Containing, Besides the Common Rules, Several New Observations, Suitable for Forming Judgment]. Paris: Chez Charles Savreux [in French].

Попов Сергій Леонідович – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри загального та прикладного мовознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; пл. Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна.

E-mail: s.leon.popov@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-3257-6245>

Popov, Serhii – Doctor of Philological Sciences, Professor, Professor of the Department of General and Pplied Linguistics, V. N. Karazin Kharkiv National University; 4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 14 січня 2025 року

CITATION

ДСТУ 8302:2015: Попов С. Л. Історія мовознавства в когнітивно-еволюційному висвітленні. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди / гол. ред. Н. В. Піддубна. Харків, 2025. Вип. 62. С. 6–23. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2025.62.01>

APA: Попов, С. Л. (2025). Історія мовознавства в когнітивно-еволюційному висвітленні. *Лінгвістичні дослідження*, 62, 6–23. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2025.62.01>